

School en wijk in de praktijk

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam

[Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >](#)

[Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het? >](#)

[Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >](#)

[Gemeente: “Er is geen scherpe grens tussen onderwijs en jeugd. We moeten elkaar durven overlappen.” >](#)

[Jeugdhulp: “Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld.” >](#)

[Onderwijs: “Een leerling hoeft niet naar een onbekende instelling, maar kan gewoon naar juffrouw Rianne.” >](#)

[Ouder: “De hulpverlening thuis en op school heeft zoveel voor ons gedaan. We kijken nu weer naar de toekomst.” >](#)

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam

In Amsterdam volgen zo'n 1.500 jongeren praktijkonderwijs, verdeeld over zeven praktijkscholen. Veel van deze jongeren zijn zorgleerlingen die soms flink overbelast zijn: ze hebben een leerachterstand, vaak gedragsproblemen en niet altijd een stabiele thuissituatie. Om deze jongeren voor te bereiden op een zelfstandige plek in de samenleving is goede samenwerking noodzakelijk: tussen de ondersteuning op school, de hulp en ondersteuning thuis en eventuele specialistische zorg aan de jongere en het gezin. In Amsterdam zetten scholen, samenwerkingsverband, jeugdhulpinstellingen en de gemeente zich hier hard voor in.

Vier perspectieven

In deze brochure beschrijven we de Amsterdamse aanpak om praktijkonderwijs en jeugdhulp goed op elkaar te laten aansluiten. We bekijken deze aanpak vanuit vier perspectieven: onderwijs, jeugdhulp, gemeente en ouders. We schetsen de situatie in de praktijk van vandaag, benoemen succesfactoren en beschrijven elementen waaraan nog hard wordt gewerkt. Als voorbeeld belichten we de dagelijkse praktijk op één specifieke school: praktijkcollege Het Plein in Amsterdam Nieuw-West.

Ouder- en Kindteams op de scholen

Het Plein heeft zo'n 200 tot 250 leerlingen, voor wie de school een breed aanbod aan zorg en ondersteuning heeft. Naast de eigen medewerkers, onder wie de mentoren, zorgcoördinatoren en orthopedagoog, speelt de ouder- en kindadviseur hierin een belangrijke rol. Bij de transitie van de zorg voor jeugd heeft de gemeente Amsterdam ervoor gekozen om Ouder- en Kindteams in te richten. Vanuit die teams heeft iedere school een vaste ouder- en kindadviseur, die laagdrempelige ondersteuning biedt voor ouders en jeugdigen. Ook kan deze hulpverlener een beschikking afgeven voor specialistische jeugdhulp. Een vaste ouder- en kindadviseur op school betekent laagdrempelige en

toegankelijke ondersteuning, zowel voor ouders en jeugdigen als voor docenten. Maar het betekent ook veel onderlinge afstemming en afspraken; over het beoordelen van de zorgbehoefte, de inzet van hulp als de hulpvraag misschien nog niet duidelijk is, en de terugkoppeling van informatie.

Specialistische jeugdhulp direct beschikbaar

Leerlingen in het praktijkonderwijs hebben regelmatig specialistische zorg en ondersteuning nodig vanuit de jeugdhulp en/of jeugd-ggz. In Amsterdam worden hiervoor veelal de programma's Salto en ATOS ingezet. Deze programma's bieden integrale hulp aan het kind, de ouders en de school. In het praktijkonderwijs wordt deze specialistische hulpverlening ingezet met een beschikking *achteraf*. Deze bijzondere manier van werken heeft twee belangrijke voordelen: de hulpverlening kan direct beginnen en de jeugdhulpinstelling kan vaste hulpverleners op de scholen zetten.

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het? >

Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >

Gemeente: "Er is geen scherpe grens tussen onderwijs en jeugd. We moeten elkaar durven overlappen." >

Jeugdhulp: "Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld." >

Onderwijs: "Een leerling hoeft niet naar een onbekende instelling, maar kan gewoon naar juffrouw Rianne." >

Ouder: "De hulpverlening thuis en op school heeft zoveel voor ons gedaan. We kijken nu weer naar de toekomst." >

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het?

Praktijkonderwijs

Amsterdam telt zo'n zeventig scholen in het regulier voortgezet onderwijs. Zeven hiervan bieden praktijkonderwijs aan, met in totaal ongeveer 1.500 leerlingen. Een van deze scholen is praktijkcollege Het Plein in Amsterdam Nieuw-West.

Praktijkonderwijs is er voor leerlingen van 12 tot 18 jaar die wel een vak kunnen leren, maar voor wie ook met extra ondersteuning het vmbo te zwaar is. Deze vorm van onderwijs bestaat uit aangepast theoretisch onderwijs, persoonlijkheidsvorming en het aanleren van sociale vaardigheden. Doel is om leerlingen naar werk toe te leiden. Voor toegang tot het praktijkonderwijs is een toelaatbaarheidsverklaring van het samenwerkingsverband nodig. Sinds 1 januari 2016 is het praktijkonderwijs ingepast in het passend onderwijs. Dat betekent dat het samenwerkingsverband inhoudelijk en financieel verantwoordelijk is voor de afgifte van de toelaatbaarheidsverklaring.

Het Plein

Praktijkcollege Het Plein heeft zo'n 200 tot 250 leerlingen. De missie van het praktijkonderwijs op Het Plein is om 'de leerling voor te bereiden op een zo zelfstandig mogelijk functioneren in de maatschappij'. Dit betekent concreet dat de leerling in staat is 'zelfstandig te werken en wonen, zijn vrije tijd zinvol te besteden en een volwaardige burger te zijn'.

Jongeren kunnen terecht op Het Plein als ze een IQ hebben tussen 55 en 80 én een leerachterstand hebben van drie jaar of meer. De leerlingen doorlopen het onderwijsprogramma in vijf leerjaren. In de eerste twee jaren krijgen de leerlingen een breed vakkenaanbod. Vanaf het derde jaar is het uitstroomperspectief de leidraad voor het onderwijstraject. Er zijn drie uitstroomperspectieven: naar begeleide arbeid, naar zelfstandige arbeid (met of zonder jobcoach) en naar een mbo-opleiding niveau 2.

Ondersteuningsstructuur

Naar eigen zeggen heeft Het Plein in grote meerderheid 'zorgleerlingen met veel overbelasting'. Naast een leerachterstand hebben veel leerlingen gedragsproblemen, met name externaliserend en regelmatig ook internaliserend. Daarbij komen veel leerlingen uit een lage sociaal-economische klasse, met weinig stabiliteit en pedagogische ondersteuning in de thuissituatie. Het Plein biedt daarom een breed aanbod van zorg en ondersteuning.

De school schrijft in het schoolondersteuningsplan dat zorg en ondersteuning 'het domein van elke docent' vormen. Het Plein heeft een ondersteuningsstructuur opgezet bestaande uit drie lagen:

1. *Basisondersteuning*. De mentor is de spil in de didactische, pedagogische en sociaal-emotionele begeleiding van de leerling. Voor iedere leerling wordt een onderwijsperspectief (OPP) en een individueel ontwikkelplan (IOP) opgesteld. Deze

vormen de leidraad in het vormingsproces van de leerling. De mentor bewaakt in de klas het pedagogisch klimaat. Hiervoor zijn 'Gouden Regels' opgesteld. Daarnaast biedt Het Plein verschillende preventieve programma's aan, voor bijvoorbeeld sociale vaardigheden, faalangstreductie, agressiereductie en weerbaarheid.

2. *Extra ondersteuning en zorg*. Dit is onder meer diagnostiek door een orthopedagoog (voor 50 procent in dienst van de school), licht ambulante begeleiding door een ouder- en kindadviseur (zie verderop), ambulante begeleiding door een begeleider passend onderwijs, opvoedingsondersteuning en leerlingbegeleiding door een Salto-medewerker (zie verderop), basismedische begeleiding door een jeugdarts, en individuele begeleiding bij lichte sociaal-emotionele problemen door de orthopedagoog en zorgcoördinatoren.
3. *Specialistische ondersteuning en zorg*. Dit wordt besproken in het Zorg Advies Team (ZAT) en uitgevoerd door externe instanties voor jeugdhulp en jeugd-ggz.

Zorgroute

Wanneer een mentor signaleert dat een leerling extra zorg nodig heeft – bijvoorbeeld door observaties in de klas of in gesprekken met de leerling en/of ouders – verzamelt de mentor informatie, stelt de hulpvraag op en bespreekt dit met de zorgcoördinator. Wanneer de extra zorg niet door de mentor gegeven kan worden, wordt de leerling ingebracht in het intern zorgoverleg. In dit wekelijkse overleg bepalen de directeur, de twee zorgcoördinatoren, de orthopedagoog en de

ouder- en kindadviseur welke extra zorg wenselijk is. Wanneer die zorg niet intern geleverd kan worden en de problematiek een multidisciplinaire benadering vereist, wordt de leerling aangemeld bij het Zorg Advies Team (ZAT). De zorgcoördinator bereidt de bespreking voor, vraagt toestemming aan de ouders en nodigt hen uit om deel te nemen. Aan het ZAT nemen in ieder geval deel de directeur, zorgcoördinatoren, orthopedagoog, jeugdarts, ouder- en kindadviseur en leerplichtambtenaar. Zo nodig worden andere betrokkenen uitgenodigd. Het ZAT brengt advies uit over de gewenste zorg en ondersteuning voor de leerling. De zorgcoördinator bewaakt het proces en koppelt terug aan de ouders.

Ouder- en Kindteams

Bij de transitie van de zorg voor jeugd heeft de gemeente Amsterdam ervoor gekozen om Ouder- en Kindteams in te richten. Deze multidisciplinaire teams zijn samengesteld vanuit verschillende organisaties die werken op het gebied van jeugdhulp, welzijn, preventie en jeugdgezondheidszorg. Ze bieden laagdrempelige ondersteuning voor ouders, kinderen en jongeren bij vragen en problemen met opvoeden en opgroeien. De Ouder- en Kindteams bestaan uit ouder- en kindadviseurs (preventie en jeugdhulp), jeugdpsychologen (jeugd-ggz), en jeugdverpleegkundigen, jeugdartsen en doktersassistenten (jeugdgezondheidszorg).

Naast de 22 wijkgerichte Ouder- en Kindteams zijn er in Amsterdam vier teams voor het voortgezet onderwijs en één

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het?

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >

Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >

Gemeente: "Er is geen scherpe grens tussen onderwijs en jeugd. We moeten elkaar durven overlappen." >

Jeugdhulp: "Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld." >

Onderwijs: "Een leerling hoeft niet naar een onbekende instelling, maar kan gewoon naar juffrouw Rianne." >

Ouder: "De hulpverlening thuis en op school heeft zoveel voor ons gedaan. We kijken nu weer naar de toekomst." >

stedelijk mbo-jeugdteam. De belangrijkste reden voor het opzetten van de vo-teams is dat de meeste 12-plussers niet naar school gaan in de wijk waarin ze wonen. De vo-teams werken dus aanvullend op de wijkteams.

Ouder- en kindadviseur op school

Aan iedere school is een vaste eenheid verbonden van een ouder- en kindadviseur, jeugdarts, jeugdpsycholoog en jeugdverpleegkundige. Zij werken nauw samen met de zorgcoördinator en sluiten aan op de zorgstructuur van de school. Ouders en leerlingen kunnen ook direct naar hen toe, zonder tussenkomst van de school.

Het oude schoolmaatschappelijk werk is in Amsterdam opgegaan in de Ouder- en Kindteams. Veel schoolmaatschappelijk werkers zijn ouder- en kindadviseurs geworden. Er zijn belangrijke verschillen: het Ouder- en Kindteam heeft voor de ouders en jeugdige een onafhankelijke positie ten opzichte van de school. Daarnaast hebben de professionals van het Ouder- en Kindteam het mandaat om te verwijzen naar specialistische zorg. Dit wordt bepaald in een multidisciplinair overleg binnen het Ouder- en Kindteam. Hierbij zijn de leerling en/of ouders aanwezig, de ouder- en kindadviseur en de jeugdarts en/of jeugdpsycholoog. De kennis en ervaring vanuit school worden hierin meegenomen.

Alle medewerkers van de Ouder- en Kindteams zijn direct aanspreekbaar voor ouders, leerlingen en school. Vaak is de ouder- en kindadviseur het eerste aanspreekpunt op school. Hij of zij maakt afspraken met de school over de samenwerking en bereikbaarheid. De ouder- en kindadviseur is vaak op

vaste momenten aanwezig voor overleg met de school en afspraken met ouders en leerlingen. Soms houdt de ouder- en kindadviseur een spreekuur op school voor korte vragen.

Ouders en jongeren kunnen zelf met hun vragen naar een ouder- en kindadviseur gaan, op school of in de wijk. Zeker in het voortgezet onderwijs is het echter vaak een mentor of zorgcoördinator die het initiatief neemt. Zij kunnen een leerling of ouder adviseren om contact op te nemen met de ouder- en kindadviseur, of een gezamenlijk gesprek organiseren. De jeugdige en/of het gezin delen hun vraag of zorg, en geven aan waarmee ze geholpen willen worden en wat ze willen bereiken.

Ouder- en kindadviseurs vervullen ook een rol in het versterken van de pedagogische basis op school. Zo kunnen medewerkers van de Ouder- en Kindteams meedenken over onderwerpen als pesten, radicalisering, middelengebruik en gezonde leefstijl. Ook voeren Ouder- en Kindteams preventieve gezondheidsonderzoeken op school uit vanuit de jeugdgezondheidszorg. Tevens ondersteunen medewerkers van de Ouder- en Kindteams onderwijsprofessionals op school bij het toepassen van de Meldcode Huiselijk geweld en kindermishandeling.

Specialistische jeugdhulp

Leerlingen in het praktijkonderwijs hebben regelmatig specialistische zorg en ondersteuning nodig vanuit de jeugdhulp en/of jeugd-ggz. Veel ingezette hulpvormen in het praktijkonderwijs (en speciaal onderwijs) in Amsterdam zijn de Salto- en ATOS-programma's van Altra. Deze programma's bieden integrale ondersteuning aan gezinnen met kinderen of

jongeren met een licht verstandelijke beperking, psychiatrische stoornis of een ernstige gedragsstoornis. Vaak zijn er thuis, op school en in de directe omgeving van het kind problemen. De hulpverlener biedt daarom hulp aan het kind, aan de ouders en aan de school om ervoor te zorgen dat het kind al zijn talenten kan benutten.

Beschikking achteraf

Hulpverlening vanuit het Salto- of ATOS-programma behoort tot de specialistische jeugdhulp. Dit betekent dat een kind of jongere hiervoor geïndiceerd moet worden – in een multidisciplinair overleg van het Ouder- en Kindteam – waarna een individuele beschikking volgt. Omdat in het praktijkonderwijs en speciaal onderwijs veel vraag is naar de inzet van deze programma's heeft de gemeente andere afspraken gemaakt met Altra en de scholen. De gemeente stelt budget beschikbaar voor een bepaald aantal uren aan inzet van de Salto- en ATOS-programma's op 31 middelbare scholen in Amsterdam. Wanneer in een multidisciplinair overleg wordt bepaald dat de hulpverlening moet worden ingezet voor een leerling, kan een vaste hulpverlener van de betreffende school de volgende dag beginnen. Het papierwerk wordt achteraf geregeld en de ouders krijgen een paar weken later de beschikking toegestuurd. Deze manier van werken voor het praktijkonderwijs heeft twee belangrijke voordelen: de hulpverlening kan direct beginnen en Altra kan vaste hulpverleners op de scholen zetten.

Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam

De Amsterdamse aanpak voor de verbinding van jeugdhulp en (praktijk)onderwijs is een resultaat van de specifieke context, historie en kenmerken van deze regio en de mensen die hierin samenwerken. Hij is daarmee als geheel niet overdraagbaar naar andere regio's. Wel kunnen we uit de ervaringen in Amsterdam een aantal succesfactoren en werkzame elementen halen, die ter inspiratie kunnen dienen voor andere regio's.

Uit de gesprekken met betrokkenen komen de volgende elementen naar voren:

- Gemeente, samenwerkingsverband en schoolbesturen hebben al jarenlang een nauwe samenwerkingsrelatie, waarmee vertrouwen en begrip voor elkaars belangen wordt gecreëerd. De gezamenlijke uitgangspunten en doelen worden op gezette tijden besproken en herijkt.
- Er zijn verschillende werkgroepen en overleggen met vertegenwoordigers van de gemeente, scholen en jeugdhulpaanbieders. Hierin wisselen zij ervaringen en behoeften uit, waarmee beleid en samenwerkingsafspraken getoetst kunnen worden aan de dagelijkse praktijk.
- Doordat iedere school een vaste ouder- en kindadviseur heeft, is deze professional laagdrempelig en toegankelijk, zowel voor ouders en jongeren als voor docenten. Met de multidisciplinaire Ouder- en Kindteams kan ook de jeugd-ggz snel worden ingeschakeld.
- Na twee jaar praktijkervaring hebben professionals in de Ouder- en Kindteams hun positie bepaald en kunnen ze de uitgangspunten van hun werk flexibeler toepassen in de dagelijkse praktijk, bijvoorbeeld als het gaat om terugkoppeling van informatie of het ophalen van een hulpvraag.
- Doordat bepaalde vormen van specialistische jeugdhulp beschikbaar zijn gesteld met indicatie en een beschikking achteraf, kan deze jeugdhulp snel worden ingezet door vaste hulpverleners op de scholen. Ouders en jongeren hoeven hierdoor niet te wachten op de administratieve afhandeling.
- Binnen de gemeente trekken de beleidsafdelingen jeugd en onderwijs nauw samen op, waarbij medewerkers investeren in het begrijpen van elkaars wereld.

Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het? >

Gemeente: “Er is geen scherpe grens tussen onderwijs en jeugd. We moeten elkaar durven overlappen.” >

Jeugdhulp: “Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld.” >

Onderwijs: “Een leerling hoeft niet naar een onbekende instelling, maar kan gewoon naar juffrouw Rianne.” >

Ouder: “De hulpverlening thuis en op school heeft zoveel voor ons gedaan. We kijken nu weer naar de toekomst.” >

Perspectief van de gemeente

Carole Smal is beleidsmedewerker jeugd bij de gemeente Amsterdam.

Jaap Lemereis is beleidsmedewerker onderwijs bij de gemeente Amsterdam.

Op papier

Als beleidsmedewerkers jeugd en onderwijs trekken Carole Smal en Jaap Lemereis veel samen op. ‘We vullen elkaar aan’, zegt Smal. ‘Tegelijkertijd moet je veel investeren in het begrijpen van elkaars werelden.’ In de afgelopen jaren zijn grote veranderingen gerealiseerd: de inrichting van de Ouder- en Kindteams, de aansluiting met de scholen, de beschikingsvrije route voor bepaalde specialistische jeugdhulp. ‘Op papier klopt het en hebben we goede afspraken, vooral met de samenwerkingsverbanden en de schoolbesturen’, zegt Lemereis. ‘Dat geeft kaders en is belangrijk om het onderlinge vertrouwen op te baseren. Onlangs hebben we dat weer vernieuwd, want we hebben weer een jaar lang praktijkervaring opgedaan. Het gaat nog niet overal fantastisch, dus moeten we onszelf de vraag stellen: moet alleen de tijd zijn werk nog doen, of is er meer nodig?’ De aansluiting tussen het onderwijs en de jeugdhulp moet uiteindelijk plaatsvinden op de scholen en bij de gezinnen zelf. ‘Dan gaat het over maatwerk op de individuele scholen, met de afzonderlijke directeuren en alle medewerkers’, zegt Smal. ‘En dan zijn er de achthonderd medewerkers van de Ouder- en Kindteams. Met zoveel mensen heb je een goede samenwerking niet zomaar voor elkaar. Hoe klein we dat op wijkniveau ook organiseren.’

Maatwerk

Het gaat om de juiste balans tussen duidelijke richtlijnen en ruimte voor lokaal maatwerk. ‘We hebben de kaders bewust algemeen gehouden, juist om de professionals aan de basis die ruimte te geven’, vertelt Lemereis. Zo maken ouder- en kindadviseurs zelf afspraken met de scholen over hun aanwezigheid, binnen kaders van de gemeente, zegt Smal. ‘Je biedt de zorg daar waar het nodig is. Een school kan niet verlangen dat een ouder- en kindadviseur daar tien uur per week rondloopt, terwijl er maar voor zes uur werk is.’ Tegelijkertijd moet een ouder- en kindadviseur aanspreekbaar zijn op school, ook om bijvoorbeeld docenten adviezen te geven bij handelingsverlegenheid. In de praktijk gebeurt dat laatste nog niet veel, ziet Smal. ‘Het zwaartepunt ligt bij de zware casussen die ze allemaal hebben. Ze moeten de schaarste verdelen, en dan valt dit vaak af.’

Terugkoppeling

Dezelfde balans moet worden gevonden in afspraken over wat de ouder- en kindadviseur wel en niet vertelt aan de school. Onderling vertrouwen en professionaliteit zijn hierin belangrijk, zeggen beiden. Juist ook omdat de praktijk heel divers is, ziet Smal. ‘De ene school wil niet dat een ouder- en kindadviseur in het schoolsysteem werkt, de andere school juist wel.’ In principe wordt teruggekoppeld dat er gesproken is met het gezin, niet wat er precies besproken is. ‘Maar als er maar één of twee gesprekken zijn geweest, kiezen de Ouder- en Kindteams ervoor om dat niet te registreren, in het kader van minder bureaucratie.’ Voor het mbo kijkt de gemeente naar mogelijkheden om toch een koppeling te maken tussen de verschillende systemen, vertelt Smal. ‘Dan weet de school de start- en einddatum van de hulpverlening, en welke handelingsadviezen er voor de school komen. Maar dat is nog een lang traject.’

Onafhankelijk

In het oude stelsel hadden de scholen in Amsterdam eigen schoolmaatschappelijk werkers. Die zijn opgegaan in de Ouder- en Kindteams, die meer uren beschikbaar hebben, maar onafhankelijk van de scholen opereren. Dat laatste is belangrijk, zegt Smal. ‘Een ouder- en kindadviseur opereert onafhankelijk van de school en heeft hierin een privacyplicht ten aanzien van de ouders en leerlingen. Daarnaast heeft een ouder- en kindadviseur een breed scala aan mogelijkheden in de jeugdhulp en kan hij waar nodig verwijzen. Ook weet hij van de thuissituatie, kan hij indien nodig ook hulp verlenen aan het hele gezin en is hij in de wijk aanwezig.’ Een ouder- en kindadviseur maakt dus altijd een eigen afweging en handelt op basis van een hulpvraag van ouders en jongeren. Smal herkent de frictie die dit op scholen kan veroorzaken, maar ziet ook dat de praktijk niet zo zwart-wit is en dat de samenwerking steeds beter gaat. ‘De school kan de ouder- en kindadviseur in een gesprek introduceren bij de ouders, en dan ligt er al snel een hulpvraag. De Ouder- en Kindteams en de scholen moesten zich in het begin nog settelen in hun kaders. Inmiddels zie je dat zij elkaar steeds beter vinden en beter samenwerken.’

Zonder beschikking

Het creëren van een beschikingsvrije route voor de inzet van onder andere de Salto- en ATOS-programma's ging niet vanzelf: alle betrokken partijen moesten er het belang van inzien en erin meegaan. De gemeente stapte immers af van de reguliere werkwijze, waarbij enige overredingskracht in het begin nodig was. Maar voor Smal was het doel duidelijk. ‘In het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs wordt deze zorg heel veel aangevraagd. Dus wilden we het zo organiseren dat de aanvraag eenvoudiger wordt en dat er vaste hulpverleners op de scholen zitten.’ Tegelijkertijd zijn er waarborgen ingebouwd. ‘We hebben een bepaald aantal fte's afgesproken en de schoolbesturen krijgen trekkingsrechten hiervoor. Er kijken altijd minimaal twee hbo-opgeleiden naar een aanvraag voor een Salto-traject. En we zetten in principe hetzelfde aantal fte in, dat anders via de reguliere route ook zou worden ingezet. Maar nu gebeurt dat zonder bureaucratie.’ Deze samenwerking met de schoolbesturen en het samenwerkingsverband bestaat uit een combinatie van zakelijke afspraken en onderling vertrouwen, zegt Lemereis. ‘Uiteindelijk willen we allebei het beste voor de kinderen. Je kunt lang koudwatervrees houden, uit angst dat je te veel betaalt of te weinig krijgt. Maar je kunt het ook proberen op basis van de goede gesprekken die we jarenlang hebben gehad.’ De gemeente is bezig met een aanbesteding voor het schooljaar 2018/2019 die deze route ook regelt voor andere vormen van hulpverlening die veel voorkomen in het praktijkonderwijs en speciaal onderwijs, vertelt Smal. ‘Uiteindelijk zijn daarvoor dan helemaal geen beschikkingen meer nodig. En zetten we vaste fte's neer binnen de scholen.’

Lef

In deze aanbesteding komt volgens Smal een belangrijke succesfactor terug voor een goede aansluiting tussen het onderwijs en de jeugdhulp. ‘Het lef om dingen anders te organiseren. En dat je als onderwijs, samenwerkingsverbanden en gemeente samen hiervoor staat.’ Lemereis vult aan: ‘Elkaar durven overlappen. Zeker op beleidsniveau wordt vaak gedacht dat we scherp moeten definiëren waar de grens ligt tussen onderwijs en jeugd. Maar dat kan vaak niet. Je kan daar lang ruzie over maken, maar op een gegeven moment moet je gewoon handelen.’

Gemeente: “Er is geen scherpe grens tussen onderwijs en jeugd. We moeten elkaar durven overlappen.”

[Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >](#)

[Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het? >](#)

[Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >](#)

[Jeugdhulp: “Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld.” >](#)

[Onderwijs: “Een leerling hoeft niet naar een onbekende instelling, maar kan gewoon naar juffrouw Rianne.” >](#)

[Ouder: “De hulpverlening thuis en op school heeft zoveel voor ons gedaan. We kijken nu weer naar de toekomst.” >](#)

Perspectief van de jeugdhulp

Cees van Appeldoorn was tot de zomer van 2017 teamleider van het Ouder- en Kindteam Westerpark en het team voortgezet onderwijs West & Nieuw-West.

Complexe aansluiting

Als teamleider van een vo-team onderstreept Cees van Appeldoorn het belang van de onafhankelijke rol van de Ouder- en Kindteams. ‘Een ouder- en kindadviseur en een jeugdige of ouder moeten samen de ondersteuning bepalen. We nemen uiteraard het beeld en de zorg van de school mee, maar onze werkwijze is oplossingsgericht en we sluiten aan bij de vraag en bij de resultaten die jeugdigen en hun ouders willen bereiken.’ Tegelijkertijd ziet hij het spanningsveld. ‘De school is misschien wel de belangrijkste plek waar een jongere komt. Soms komt bijna 80 procent van de vragen op het voortgezet onderwijs voort uit de zorg van een docent of zorgcoördinator. Niet omdat een jongere of ouder zelf bij ons aanklopt. We zijn onafhankelijk, maar zitten wel vaak in de kamer van de zorgcoördinator. Dat is precies de complexiteit van deze aansluiting.’

Grijs gebied

Tegelijkertijd is er een duidelijk onderscheid te maken, zegt Paulien Huttinga. ‘Wij zijn geen intern begeleiders of zorgcoördinatoren, zij geen hulpverleners. Zij kijken vooral naar het kind en zijn schoolgericht, wij zijn systeemgericht en proberen naast de ouders en jeugdigen te staan.’ De kritiek dat een ouder- en kindadviseur soms het werk van de school opnieuw doet, is dan ook niet terecht, vindt Van Appeldoorn. ‘Een zorgcoördinator kan immers niet wekelijks op huisbezoek gaan.’ Wel ziet Van Appeldoorn een grijs gebied in het praktijkonderwijs. ‘Zij hebben veel deskundige mensen in huis, die ook analyseren en hulp inzetten. Dat is logisch en nodig. Maar dan ervaren zij het soms dat ze ook nog langs de ouder- en kindadviseur moeten alleen omdat de gemeente dat bedacht heeft.’ Toch is die onafhankelijke rol van de ouder- en kindadviseur belangrijk. ‘Natuurlijk kunnen we beginnen bij een zorg vanuit de school, maar uiteindelijk moet ons vertrekpunt zijn om aan te sluiten bij de mogelijkheden en oplossingen van ouders en jeugdigen zelf. Anders werken we echt in het verlengde van de school.’

Geen hulpvraag

Dit spanningsveld komt ook terug in het werken op basis van een hulpvraag. ‘Soms heeft een school een onderbuikgevoel en vraagt ons om naar het gezin

“We zijn onafhankelijk, maar zitten wel in de kamer van de zorgcoördinator. Dat is complex.”

te gaan’, zegt Huttinga. ‘Maar als we met een cliënt geen overeenstemming hebben over een hulpvraag of een te bereiken resultaat, kunnen we beperkt werken.’ Tegelijkertijd moeten de Ouder- en Kindteams soms actiever op zoek naar de hulpvraag, vindt Van Appeldoorn. ‘Zeker in het voortgezet onderwijs komt niet iedereen zelf met een hulpvraag. We kunnen dan samen kijken wat er speelt bij de leerling en het gezin, en waar hij of zij zelf last van heeft. Het is dan belangrijk dat de school ons goed positioneert naar de jeugdige en de ouders. Dan kunnen wij proactiever zijn en de tijd nemen om met de jongere en de ouders in gesprek te gaan. Basis blijft immers dat we vraaggestuurd werken.’

Pragmatische oplossingen

Hetzelfde geldt voor de terugkoppeling van informatie naar de school, vindt Van Appeldoorn. ‘Ouders bepalen of er informatie mag worden uitgewisseld met de school, en dat is maar goed ook. Maar dan mag de school van ons verwachten dat wij die terugkoppeling bespreken en ouders daarvoor motiveren. En als een ouder aangeeft dat er niets met de school gedeeld mag worden, dan moeten we dat bespreken. Waarom is dat belangrijk voor deze ouder? En waarom is het misschien toch goed als de school over bepaalde zaken wordt geïnformeerd?’ Van Appeldoorn pleit voor pragmatische oplossingen op basis van vertrouwen in elkaars professionaliteit. ‘In de relatief korte periode van het bestaan van de Ouder- en Kindteams en de samenwerking op de praktijkscholen zijn we aan elkaar gewend geraakt en is er al veel goeds neergezet. Gelukkig is en blijft er ruimte voor voortdurende ontwikkeling en maatwerk.’

Paulien Huttinga is ouder- en kindadviseur in het Ouder- en Kindteam Westerpark.

“Onze hulpverleners mogen de klas in, waardoor ze veel diepere en waardevollere informatie krijgen.”

Hulpverlener in de klas

Grote meerwaarde van de aanpak zijn de vaste hulpverleners op school, die zijn ingebed in het schoolsysteem. ‘Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld’, zegt Martha. ‘Onze hulpverleners mogen de klas in, waardoor ze veel diepere en waardevollere informatie krijgen. En ze hebben sneller zicht op de ondersteuningsbehoefte van de docenten.’ Voordeel is ook dat de Salto-begeleiders zicht hebben op jongeren die niet zijn aangemeld, vertelt Van den Hoogen. ‘Als een Salto-begeleider iets hoort over een leerling, kunnen ze gemakkelijk even een gesprekje hebben omdat ze een vertrouwd persoon zijn op school. Tegelijkertijd stappen jongeren ook gemakkelijk af op de Salto-begeleider.’ Deze manier van werken betekent wel dat niet iedere school dit programma kan inzetten. ‘Een school met een aanmelding voor één leerling werkt niet. Dan is de hulpverlener toch die voorbijganger die even langskomt. Het is belangrijk om onze vorm vast te houden.’

Yvette Martha is manager ATOS en Salto bij Altra.

School-gezin-jongere

De ATOS- en Salto-programma's bieden integrale ondersteuning in de driehoek school-gezin-jongere. Daarin schuilt de kracht van de programma's. Jongeren nemen problemen van thuis immers vaak mee naar school, en andersom, ziet Roelie van den Hoogen. ‘Als er bijvoorbeeld thuis sprake is van agressieproblematiek, die samenhangt met de opvoedingsstijl van de ouder, zie je dat dikwijls terug in de klas. Daarom ondersteunen we de docent op school, bijvoorbeeld door psycho-educatie te geven en adviezen over hoe om te gaan met het moeilijk te hanteren gedrag. De jongere wordt nieuw gedrag aangeleerd, bijvoorbeeld hoe hij anders kan reageren op zijn ouders, leerkracht en vrienden. En in de thuissituatie werken we met de ouders aan opvoed- en communicatievaardigheden.’ De integrale aanpak die gericht is op verbinden en samenwerken is effectief bij deze complexe problematiek. De ATOS- en Salto-begeleiders werken daarom veel samen met de mentor en zorgcoördinator op school. Op dezelfde manier werkt Yvette Martha veel samen met schooldirecteuren en de gemeente, bijvoorbeeld in een werkgroep over het praktijkonderwijs. ‘Het is belangrijk dat we allemaal goed geïnformeerd zijn over wat er speelt op de scholen, juist omdat het een samenspel van partijen is. De inhoud van de hulpverlening is belangrijk, maar die moet staan op een goede organisatie.’ Gevolg van deze samenwerking is de beschikingsvrije route voor Salto op het praktijkonderwijs. ‘Dat is een enorm voordeel. Jongeren, ouders en de school hoeven nu niet meer te wachten op de hulpverlening.’

Inwisselbaar

Het nadeel van deze werkwijze is dat scholen snel gehecht raken aan ‘hun’ hulpverleners, ziet Martha. ‘Scholen vinden het soms ingewikkeld als de hulpverlener zwanger wordt of ander werk krijgt. Maar dat kun je niet tegenhouden. Ik wil daarom dat de hulpverleners meer inwisselbaar worden. Wij werken eraan dat scholen het vertrouwen hebben dat we altijd de kwaliteit leveren. Of hun leerlingen door Marjan of Esmaa worden geholpen, dat maakt niet uit.’ Ondertussen blijft de vraag naar het programma groeien, en dat vormt een flinke uitdaging. ‘We moeten steeds weer goede mensen vinden, met die kwaliteit en gedrevenheid. Het gaat inmiddels over een groot gebied met veel scholen en hulpverleners. De combinatie van die elementen vind ik spannend.’

Samenwerking tussen hulpverleners

Altra levert ook de begeleiders passend onderwijs (bpo'ers) op de scholen. Waar de Salto-begeleiders vooral pedagogische ondersteuning bieden op individueel niveau, bieden de bpo'ers meer didactische ondersteuning op groepsniveau aan docenten. Zeker voor ingewikkelde doelgroepen is de samenwerking tussen deze verschillende hulpverleners op school belangrijk, zegt Martha. ‘Dat gaat op de ene school beter dan op de andere. We hebben twee mensen die zowel bpo'er als Salto-begeleider zijn. Dat werkt fantastisch.’

Roelie van den Hoogen is orthopedagoog-generalist bij Altra Salto en ATOS.

Jeugdhulp: “Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld.”

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het? >

Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >

Gemeente: “Er is geen scherpe grens tussen onderwijs en jeugd. We moeten elkaar durven overlappen.” >

Onderwijs: “Een leerling hoeft niet naar een onbekende instelling, maar kan gewoon naar juffrouw Rianne.” >

Ouder: “De hulpverlening thuis en op school heeft zoveel voor ons gedaan. We kijken nu weer naar de toekomst.” >

Perspectief van het onderwijs

Malek Marzguioui was tot de zomer van 2017 directeur van Praktijkcollege Het Plein in Amsterdam.

Zorgzame leeromgeving

Voor Het Plein vormen zorg en ondersteuning het domein van elke docent. De pedagogische vaardigheden van de docenten staan voorop, zegt Malek Marzguioui. 'We hebben hier een ontzettend diep raakvlak tussen onderwijs en zorg, waarbij goede zorg een voorwaarde is voor het onderwijs. Als je niet in staat bent om deze kinderen te motiveren en op een positieve manier een spiegel voor te houden, dan kom je aan onderwijs niet toe.' De school investeert flink in een goed pedagogisch klimaat. 'We hebben een zorgzame leeromgeving waar kinderen zich gehoord en gezien, maar soms ook gecontroleerd voelen. We hebben 220 leerlingen, die overbelast zijn op alle mogelijke gebieden. Toch bespreken we maar 20 tot 30 leerlingen bij ons intern zorgoverleg. Met de rest gaat het naar omstandigheden prima. Dat krijgen we met het team voor elkaar.'

De ouder-en kindadviseur

Ook Het Plein heeft een vaste ouder- en kindadviseur, die voor twee dagen in de week aan de school verbonden is. De samenwerking verliep in het begin stroef, vooral bij de terugkoppeling van informatie aan de school en het bepalen van de ondersteuningsbehoefte van leerlingen. 'Wij kennen de leerling al jaren en hebben een schat aan informatie over de leerling en de ouders. Maar de ouder- en kindadviseur wilde zelf ook nog gesprekken voeren met de leerling en thuis bij de ouders kijken. Dat vonden wij een competitiestrijd: is onze informatie niet waardevol genoeg voor jou?' Marzguioui vindt het goed dat de ouder- en kindadviseur kritisch is, in het belang van de leerlingen. 'We vragen niet om zomaar ons advies over te nemen. Maar wel om de informatie snel te verwerken en snel te handelen. Iedere dag waarop er niets gebeurt, heeft effect hier op school.'

Kwaliteit van de mensen

Voor een betere samenwerking schuift de ouder- en kindadviseur nu altijd aan bij het interne zorgoverleg. 'Daardoor is zij nu bij het hele voortraject betrokken, waar alle zorgleerlingen de revue passeren.' Volgens Marzguioui hangt de samenwerking erg af van de persoon die toevallig aan de school verbonden is. 'De vroegere schoolmaatschappelijk werkers, die nu ouder- en kindadviseurs zijn geworden, werken vaak goed samen met de scholen, omdat ze de systematiek van de scholen goed kennen. Dat is anders voor de mensen

die vanuit een andere hoek komen.' De school heeft hier echter geen invloed op. 'De kwaliteit van de mensen is erg bepalend in dit werk. Maar wij weten niet wie we binnenkrijgen en welke kwaliteiten die persoon heeft.'

Juffrouw Rianne

Marzguioui is enthousiast over de inzet van het Salto-programma. 'De Salto-begeleiders hebben de tijd om niet alleen de leerling te begeleiden, maar ook het gezin. Dat is hun meerwaarde.' Hij is blij met de afspraken met de gemeente waardoor de beschikking achteraf wordt geregeld. 'Een beschikking betekent altijd een langer traject. En hoe langer je wacht met zo'n ingewikkelde situatie van een leerling, hoe groter de kans dat het escaleert.' Daarbij is het belangrijk dat de school vaste hulpverleners heeft. 'Een leerling hoeft niet naar een instelling aan de andere kant van de stad met mensen die hij niet vertrouwt, maar hij kan gewoon naar juffrouw Rianne die hierboven zit.'

Wachlijsten

Marzguioui hoopt dat deze snelle toegang ook voor andere vormen van specialistische jeugdhulp beschikbaar komt. 'Wij hebben regelmatig dringend behoefte aan diagnostiek of specialistische hulp. Maar dan moeten we achteraan aansluiten op een wachtlijst die maanden kan duren. Als er bij ons een leerling rondloopt met zelfmoordgedachten, kunnen we het ons niet permitteren om het officiële traject bij een externe instantie af te wachten. Dan schakelen we onze eigen orthopedagoog in, maar daarmee doen we dingen waarvoor we geen geld of formatie hebben. Bij de gemeente hebben we daarom gevraagd om de regeling die we nu voor het Salto-programma hebben, uit te breiden naar andere dringende hulpvormen. Dat zou fantastisch zijn.'

Onderwijs: "Een leerling hoeft niet naar een onbekende instelling, maar kan gewoon naar juffrouw Rianne."

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >

Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het? >

Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >

Gemeente: "Er is geen scherpe grens tussen onderwijs en jeugd. We moeten elkaar durven overlappen." >

Jeugdhulp: "Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld." >

Ouder: "De hulpverlening thuis en op school heeft zoveel voor ons gedaan. We kijken nu weer naar de toekomst." >

Perspectief van een ouder

Anna Todorova woont samen met haar 17-jarige zoon Antoan in Amsterdam-Noord. Antoan is een leerling van Praktijkcollege Het Plein. Een paar jaar geleden woonden ze in een zeer onveilige thuissituatie. Er was een ondertoezichtstelling, en Antoan is een korte periode uit huis geplaatst. Met ondersteuning van een Salto-hulpverlener van Altra is de situatie thuis en op school flink verbeterd.

Geen vertrouwen

‘Ik vertrouwde helemaal niemand. Er is veel gebeurd, ook toen ik klein was. Maar ik wilde niet met mensen praten. Ik vertrouwde ze niet.’ Een paar jaar geleden zaten Anna en Antoan in een moeilijke situatie. Het ging niet goed met Anna, thuis was het uiterst onveilig en Antoan ging maar weinig naar school. Hij had een aantal traumatische ervaringen opgedaan, hij sliep heel slecht en wilde er vooral voor zijn moeder zijn. Het Plein was enigszins op de hoogte van de thuissituatie, en de schoolpsycholoog stelde voor om een Salto-hulpverlener in te schakelen. ‘Maar dat wilde ik niet’, vertelt Anna. ‘Er was eerder een hulpverlener die zou helpen, en toen is Antoan uit huis geplaatst. Maar de schoolpsycholoog zei dat ik erover moest nadenken. Na een tijdje belde ze voor een afspraak op school. Toen heb ik kennisgemaakt met Rianne.’

Gesprekken

‘Ik zag Rianne voor de eerste keer en dacht: ik vertrouw haar niet. Daarna kwam ze bij ons thuis en ik vroeg of ze koffie wilde. Dat wilde ze en toen wist ik: zij is niet bang. Het kostte tijd, maar Rianne heeft mij geprikkeld om haar beetje bij beetje te vertrouwen. Uiteindelijk opende ze mijn hart. Ik begon te vertellen wat er allemaal gebeurd is.’

De Salto-hulpverlening vindt zowel thuis als op school plaats. Anna werd geholpen bij het creëren van een veilige thuissituatie, en kreeg veel steun van de Salto-begeleider. ‘Als ik problemen had, kon ik haar altijd bellen. Het maakte niet uit hoe laat het was. Dat was heel prettig.’ Op school sprak de Salto-begeleider met Antoan over dingen van vroeger, zijn slaapproblemen en over zijn doelen voor de toekomst. Ook hield zij de zorgcoördinator en schoolpsycholoog op de hoogte van de voortgang in het gezin. Anna had zelf vooral contact met de mentor van Antoan, tijdens ouderavonden en tienminutengesprekken. Daarbij vroeg ze vaak of de Salto-begeleider kon aanschuiven, net als bij gesprekken met bijvoorbeeld de gezinsmanager. ‘Zonder Rianne wilde ik niet naar die afspraken gaan. Zij maakt mij sterker. Vroeger kon ik heel boos worden en was ik weleens agressief. Maar nu kijk ik naar Rianne en haal ik diep adem, en luister ik alleen. Ik heb geleerd om eerst goed na te denken, of tot tien te tellen. Zonder Rianne kon ik die gesprekken niet voeren.’

Verder leren

Na anderhalf jaar is de Salto-hulpverlening voor Anna en Antoan afgesloten. De situatie thuis is veilig en stabiel, en er is geen ondertoezichtstelling meer. Na een traject bij de Blijf Groep hebben Anna en Antoan nu voor het eerst in hun leven een eigen woning. Antoan heeft hulp gekregen vanuit de ggz bij de verwerking van zijn traumatische ervaringen. Op school gaat het goed met hem. Afgelopen jaar liep hij stage op Schiphol, en hij wil verder leren op het mbo. Anna heeft naar eigen zeggen een nieuw leven gekregen. ‘Ik ben weer op de weg naar boven. Ik kijk weer naar voren, niet naar wat er gebeurd is in het verleden. Ik heb geleerd om mensen te vertrouwen. Vroeger had ik met niemand contact, ik was echt alleen. Nu heb ik zoveel vrienden. En we hebben nu een hond. Dat was altijd onze droom.’

“Als ik problemen had, kon ik haar altijd bellen. Het maakte niet uit hoe laat het was. Dat was heel prettig.”

Ouder: “De hulpverlening thuis en op school heeft zoveel voor ons gedaan. We kijken nu weer naar de toekomst.”

[Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >](#)

[Praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam: hoe werkt het? >](#)

[Succesfactoren praktijkonderwijs en jeugdhulp in Amsterdam >](#)

[Gemeente: “Er is geen scherpe grens tussen onderwijs en jeugd. We moeten elkaar durven overlappen.” >](#)

[Jeugdhulp: “Door de vertrouwensband met de docent worden vragen makkelijker gesteld en wordt informatie sneller gedeeld.” >](#)

[Onderwijs: “Een leerling hoeft niet naar een onbekende instelling, maar kan gewoon naar juffrouw Rianne.” >](#)

Het Nederlands Jeugdinstituut (Nji) werkt, samen met partners uit het jeugd- en onderwijsveld, al jaren aan een goede aansluiting tussen het onderwijs en de jeugdhulp. Op lokaal en regionaal niveau is die aansluiting belangrijker dan ooit sinds de transitie van de jeugdhulp en de invoering van passend onderwijs. Ze is een essentiële voorwaarde voor effectieve hulp aan kinderen en gezinnen, thuis én op school, op basis van één kind, één gezin, één plan. Dit betekent dat scholen, wijkteams en jeugdhulpaanbieders samenwerken bij de ondersteuning aan een kind en gezin. Dat intern begeleiders, schoolmaatschappelijk werkers en wijkteamprofessionals elkaar gemakkelijk weten te vinden. En dat gemeenten, schoolbesturen en samenwerkingsverbanden passend onderwijs hun beleidsplannen op elkaar afstemmen. Het Nji verzamelt inspirerende voorbeelden uit de praktijk, zodat anderen relevante en werkzame elementen kunnen meenemen naar hun eigen dagelijkse praktijk.

In deze brochure leest u een beschrijving van de hulp en ondersteuning in en om het praktijkonderwijs in Amsterdam. Scholen, samenwerkingsverband, jeugdhulpinstellingen en gemeente werken er hard aan om de ondersteuning thuis en op school goed op elkaar te laten aansluiten, evenals eventuele specialistische zorg aan de jongere en het gezin. Er werken vaste ouder- en kindadviseurs op de scholen, en veelgevraagde vormen van specialistische jeugdhulp kunnen direct worden ingezet, waarna de beschikking achteraf wordt geregeld. Zo zoeken alle partijen de samenwerking op, vanuit hun eigen positie maar met eenzelfde doel: om de jongeren in het praktijkonderwijs zo goed mogelijk voor te bereiden op een zelfstandige plek in de samenleving.

Nederlands Jeugdinstituut

Postbus 19221

3501 DE Utrecht

T 030 230 6344

E info@nji.nl

www.nji.nl

Tekst Mark Snijder

Fotografie Martine Hoving

Vormgeving Punt Grafisch Ontwerp